

II

STUDIJE I ČLANCI

Una Popović

PROSTOR, MESTO I STVARI. HAJDEGER O NEEGZISTENCIJALNOJ PROSTORNOSTI

SAŽETAK

Tema ovog rada je ispitivanje Hajdegerovog razumevanja prostora, u razmaku od njegove rane do pozne filozofije. Pitanje prostora razmotrićemo na primeru stvari, odnosno bivstvujućih različitih od čoveka, kako u kontekstu fundamentalne ontologije, gde primat ima prostornost tubivstvovanja, tako i u okvirima pozne misli, gde se mišljenje prostora oslobađa tog primata tubivstvovanja. U radu ćemo analizirati Hajdegerove stavove iz *Bivstvovanja i vremena*, kao i one iz predavanja *Umetnost i prostor*. Ključna nit-vodilja analize biće Hajdegerova kritika tradiranih koncepcija prostora, kao i naglašena inverzija odnosa mesta i prostora. Analizom navedenih tekstova pokazaćemo da je pitanje neegzistencijalne prostornosti bitno obeležilo Hajdegerov otklon od pozicija fundamentalne ontologije, ali i da je njegova obrada u tim okvirima naznačila osnovne crte dalje razrade razumevanja bivstvovanja bivstvujućih drugačijih od čoveka. Zaključno, pitanje neegzistencijalne prostornosti, smatramo, pokazuje se kao poligon razumevanja takozvanog kategorijalnog načina bivstvovanja, naročito u poznoj Hajdegerovoj misli.

KLJUČNE REČI

Martin Hajdeger, prostor, mesto, stvar, prostornost, tubivstvovanje.

Pitanje *prostora* (*Raum*), odnosno *prostornosti* (*Räumlichkeit*), pitanje je koje tokom razvoja Hajdegerove (Martin Heidegger) misli postupno sve više dobija na značaju kako se Hajdegerov pristup pitanju o bivstvovanju menja od ranih ka poznim radovima. Njegov značaj verovatno je ponajviše istakao Oto Pegeler (Otto Pöggeler), tvrdeći da se Hajdegerova filozofija u celini može podeliti ne na dve faze, kako je uobičajeno, te kako i sam Hajdeger sugerise kada govori o implicitnom okretu (*Kehre*) sopstvenog mišljenja, već na tri faze, od kojih je poslednja označena upravo kao *topologija bivstvovanja* (Pöggeler 2005: 10-11).¹

¹ Pegeler se u ovom pogledu izričito poziva na Hajdegerov seminar u Le Toru 1969. godine, na kom je on napravio razliku između *pitanja o smislu bivstvovanja*, vezanog za rane radove i *Bivstvovanje i vreme, pitanja o istini bivstvovanja* kao pitanja o njegovoj

Pitanje prostora, odnosno sa njim povezanih pojmova (poput mesta – *topos, Ort*), u Pegelerovoj interpretaciji tako postaje metodološko pitanje, pitanje načina na koji treba tumačiti temeljni gest Hajdegerovog mišljenja, kako u pomenutoj poslednjoj njegovoj fazi, tako, uzimajući je u obzir, i u celini. U svojoj srži, ono implicira izmenu pozicija prostora i vremena u Hajdegerovoj misli, tako da prethodno dominantni problem vremena sada ustupa svoje centralno mesto problemu prostora. Jednostavnije rečeno, ukoliko su napomene i analize posvećene prostoru u (po Pegeleru) prve dve faze Hajdegerove misli razmatrane iz perspektive dominantnog pitanja o vremenu i temporalnosti, u poslednjoj fazi dolazi do inverzije, te se prostor sada preuzima kao takva dominantna perspektiva sagledavanja svih za Hajdegera relevantnih problema.

Pegelerova teza nesumnjivo je u velikoj meri podržana intenziviranim pristupom tema i pojmova vezanih za prostor u Hajdegerovoj filozofiji nakon tridesetih godina XX veka, uključujući tu i specifičan zaokret u pogledu na pitanje umetnosti, koje se šezdesetih godina otvara i za vajarstvo, odnosno skulpturu. Promene u razmatranju prostora kod Hajdegera možemo ilustrovati na nekoliko karakterističnih primera. Najpre, ukoliko krenemo od rane filozofije i za nju reprezentativnog *Bivstvovanja i vremena*, nema sumnje da temporalnost, odnosno problem vremena, tu ima primat u odnosu na prostor, kao i u odnosu na sva druga pitanja. U tom smislu Hajdeger odmah na početku dela tvrdi da je „*vrijeme* ono, odakle uopće tubitak neizričito razumije i izlaže nešto poput bitka“ (Heidegger 1988: 19). Nasuprot tome, u svom drugom centralnom delu, *Prilozima filozofiji*, pitanje o bivstvovanju Hajdeger postavlja u kontekst *vremena-prostora (Zeit-Raum)*, pri čemu se prostor i vreme uzimaju kao jednakoizvorni (Heidegger 1989: 372, 376-377).

Sličnu paralelu možemo uspostaviti i na fonu Hajdegerove obrade pitanja o umetnosti. Naime, u svom centralnom spisu vezanom za umetnost, *Izvor umetničkog dela* (predavanja iz 1935-1936. godine), Hajdeger na primeru analize grčkog hrama pokazuje neraskidivu vezu bivstvovanja i prostora samog hrama (Hajdeger 2000: 29-30; Villela-Petit 1992: 131). Sa druge strane, u poznijem i vrlo značajnom predavanju *Umetnost i prostor* iz 1969. godine, on na primeru skulpture izvodi tezu o promišljanju neskrivenosti bivstvovanja polazeći od pojma mesta (*Ort*) (Heidegger 1983: 207-208).

---

povesti, obrađivanog tokom tridesetih godina XX veka, te *topologije bivstvovanja*, odnosno *pitanja o mestu bivstvovanja*, koje obeležava takozvanu treću fazu. Fon Herman (Friedrich-Wilhelm von Hermann), međutim, ukazuje na to da seminar u Le Toru nije valjano protumačen, budući da Hajdeger jednako tvrdi i da topologija bivstvovanja predstavlja pojašnjenje pitanja o istini bivstvovanja, te da u tom smislu ovo nisu dve različite faze, već topologija pripada misaonom horizontu povesnog mišljenja bivstvovanja (von Hermann 1994: 28-29; Heidegger 1986: 335, 344).

Ipak, u ovom radu pitanje prostora i postornosti nećemo razmatrati prateći ovu načelnu perspektivu tumačenja celine Hajdegerove misli s obzirom na prostor, kakvu nudi Pegeler, već ćemo se, radije, fokusirati na nešto konkretnije razmatranje ovog problemskog kompleksa. Preciznije, u ovom radu pozabavićemo se pomeranjem tematizacije prostora od okvira egzistencijalnosti egzistencije (tubivstvjuća postornost, *daseinsmäßige Räumlichkeit*), karakteristične za fundamentalnu ontologiju, ka njegovoj tematizaciji vezanoj za objekte spoljašnjeg sveta, za stvari, odnosno za bivstvjuća različita od tubivstvovanja, što je tipično za pozne radove. Drugim rečima, u centru naših analiza biće promena Hajdegerovog postavljanja pitanja o prostoru u razmaku od ranih do poznih radova, a nju ćemo pratiti na liniji izmeštanja tematizacije ovog problema od tubivstvovanja ka drugim bivstvjućima. Po našem mišljenju, ovakva izmena razmatranja prostora takođe pokazuje i pomeranja u Hajdegerovom razumevanju bivstvovanja bivstvjućih, shodno izmenjenim pozicijama promišljanja pitanja o bivstvovanju u njegovoj poznoj filozofiji.

Metodološki impuls Pegelerovog tumačenja Hajdegerove misli i uloge prostora u njoj svakako ne treba zanemariti. Štaviše, on je u velikoj meri podržan i činjenicom da se celokupna fenomenologija, pa time i Hajdegerova filozofija, obilato služi pojmovima sa očigledno prostornim konotacijama, poput, recimo, pojma horizonta; zapravo, već i osnovni pojam intencionalnosti izaziva prostorne asocijacije. O tome govori i sam Hajdeger, uz za njega karakterističnu naznaku objašnjenja: „Ekstatička vremenitost postornosti sukladne tubitku čini razumljivom upravo ovisnost prostora o vremenu, ali i obratno, ‘ovisnost’ tubitka o prostoru, koja se otkriva u poznatom fenomenu, da samoizlaganjem tubitka i sastojinom značenja govora uopće uvelike vladaju ‘prostorne predodžbe’. Tom prvenstvu postornosti u artikulaciji značenja i pojmova temelj nije u nekoj specifičnoj moći prostora, nego je u vrsti bitka tubitka“ (Heidegger 1988: 420).²

U tom smislu, ispitivanje veze fenomenološkog mišljenja i mišljenja prostora nesumnjivo je vredan poduhvat, čak i na mikro nivou razmatranja funkcije i upotrebe pojedinačnih ključnih pojmova. Hajdegerova opaska iz *Bivstvovanja i vremena*, smatramo, upućuje upravo u tom smeru, jer naglašava uslovljenost naših pojmova i reči prostorom, koji je upisan u konstituciju tubivstvovanja. Štaviše, na istom mestu Hajdeger objašnjava i uzrok ovoj uslovljenosti, te tvrdi da je ona posledica primarne upućenosti tubivstvovanja na svet i unutarstvska bivstvjuća, polazeći od kojih

2 Prema sudu Marije Vilela-Peti (Maria Villela-Petit), ova Hajdegerova opaska svedoči o tome da nedovoljno razvijena obrada problema prostora u *Bivstvovanju i vremenu* ima vrlo značajne veze sa jednako nedovršenom i nepotpunom obradom jezika u istom delu (Villela-Petit 1992: 120).

ono sebe razume najpre i najčešće (Heidegger 1998: 420–421, 48). Shodno navedenom, i naše istraživanje biće u pozadini usmereno i na ispitivanje načina na koji prostor uslovljava konstituciju smisla za tubivstvovanje, odnosno na ispitivanje ove uslovljenosti našeg mišljenja i govora prostorom.

Ukoliko se na kratko vratimo na Pegelerovu interpretaciju celine Hajdegerovog filozofskog projekta, na osnovu nje možemo dodatno ukazati na dva metodološka usmerenja značajna za našu raspravu. Najpre, kako je i sugerisano, pitanje prostora razmotrićemo s obzirom na njegovu vezu sa centralnim Hajdegerovim pitanjem, pitanjem o bivstvovanju. Ova veza promišljanja prostora i pitanja o bivstvovanju implicirana je i kod Pegelera, ali je mi ovde preuzimamo sa nešto slabijim zahtevom od onog koji određuje ovog značajnog interpretatora Hajdegerove misli.

Naime, umesto fokusiranja na konačnu prevlast prostorno-usmerenog, odnosno topološkog mišljenja, mi ćemo se zadržati na nužnoj vezi promišljanja prostora i pitanja o bivstvovanju kod Hajdegera. Pri tome, međutim, ne ciljamo samo na načelnu neophodnost da se bilo koje posebno pitanje u Hajdegerovoj misli sagleda s obzirom na svoju vezu sa centralnim pitanjem o bivstvovanju, već smeramo i na to da promišljanje prostora, u svim fazama Hajdegerove filozofije (koliko god da ih ima), uvek povratno ukazuje i na način na koji se u datom slučaju razumeva i/ili menja pristup obradi pitanja o bivstvovanju. Time, dakle, zaobilazimo i jaku tezu Džefa Malpasa (Jeff Malpas), koji tvrdi da se problem bivstvovanja kod Hajdegera javlja kao specifičan *efekat* promišljanja prostora i mesta, te da se pitanje o bivstvovanju zapravo razvija u pitanje o mestu (Malpas 2006: 6).

U konkretnom, dakle, usmerićemo se na pitanje o bivstvovanju bivstvujućih, i to onih koja su samorazumljivo vezana za prostor – onih koja nisu tubivstvovanje; na taj način interpretiraćemo i fundamentalno-ontološke stavove, za koje je dominantna perspektiva *tubivstvujuće prostornosti*. Ovakvim fokusom, naime, ciljamo na to da Hajdegerov napor netradicionalnog i nemetafizičkog promišljanja bivstvovanja sagledamo na primeru razmatranja bivstvujućih koja su za tradiciju i metafiziku primarna, te koja, prema Hajdegerovom sudu, određuju mišljenje bivstvovanja u okvirima njegovog prvog početka (Heidegger 1988: 49).

Sa druge strane, metodološki je za nas značajna i Pegelerova teza da je razmatranje prostora kod Hajdegera vremenom postajalo sve značajnije pitanje, te se, stoga, mora zaključiti i da je razlog tome upravo Hajdegerovo postepeno i sve naglašenije uviđanje neraskidivosti veze prostora i pitanja o bivstvovanju. Pri tome, kao što smo već naveli, pažnju usmeravamo na slučajeve pojedinačnih bivstvujućih, odnosno bivstvovanja bivstvujućih različitih od tubivstvovanja, a ne na načelno i opšte pitanje o bivstvovanju

kao takvom. Ovakav fokus, smatramo, može preciznije pokazati delatnu stranu prostorno konotiranih pojmova kod Hajdegera.

Konačno, naša razmatranja ćemo, zbog obima građe sa kojima ona moraju da računaju, ograničiti na dva centralna slučaja – na pitanje prostora u okvirima *Bivstvovanja i vremena* sa jedne, odnosno u kontekstu predavanja *Umetnost i prostor* sa druge strane. Kontrastiranjem ova dva slučaja, smatramo, možemo jasno ukazati na pomenuta pomeranja smisla i uloge pojma prostora kod Hajdegera, a na pozadini promene u načinu obrade pitanja o bivstvovanju. Napokon, činjenica da je predavanje *Umetnost i prostor* održano iste godine kada i čuveni seminar u Le Toru, vezan za topologiju bivstvovanja, povratno može da ukaže na precizniji smisao naglašavanja prostora u poznim Hajdegerovim radovima.

Prostor i pribor u *Bivstvovanju i vremenu*

Naše analize započinjemo razmatranjem pozicije pojmova prostora i prostornosti u prvom Hajdegerovom glavnom delu. Na samom početku vredi eksplicirati da se ovi pojmovi kod Hajdegera nikada, pa ni u *Bivstvovanju i vremenu*, ne koriste u svom svakodnevnom i uobičajenom smislu, ili, recimo, u smislu koji bi oni imali u okvirima fizike. Hajdeger izričito nastoji da prostor i prostornost otrgne od bilo kakvog objektivnog (naučnog), ali i od subjektivnog smisla – takvog kakav bi, na primer, važio za Kantovu (Immanuel Kant) misao (Heidegger 1988: 124). Kada je reč o filozofskim osnovama, objektivni smisao prostora je, po Hajdegeru, vezan za Dekarta (Rene Descartes) i utemeljen u njegovom promišljanju *res extensa* (Heidegger 1988: 102, 107, 113).

Hajdegerova određenja prostora i prostornosti u *Bivstvovanju i vremenu* direktno zavise od konstitucije projekta fundamentalne ontologije, a on je organizovan upravo tako da zaobiđe novovekovnu podelu na subjekt i objekt (saznanja). U tom smislu on kaže: „*Niti je prostor u subjektu niti je svijet u prostoru*. Prostor je, naprotiv, ‘u’ svijetu, ukoliko je bitak-u-svijetu, konstitutivan za tubitak, dokućio prostor“ (Heidegger 1988: 126). Odnos pojmova prostor i prostornost mora se, stoga, postaviti u fundamentalno-ontološkom ključu: dok je pojam *prostora* ovde često, premda ne i isključivo, ime i za tradicionalne koncepcije istog, pojam *prostornosti* Hajdeger koristi kako bi ukazao na sopstveni pristup razmatranju tog fenomena, uključujući tu i njegovu ontološku pozadinu.

Iz navedenog je takođe jasno i to da je napor novog promišljanja prostora u vezi sa novim – fundamentalno-ontološkim – razumevanjem bivstvovanja. Tako i Hajdeger tvrdi da:

Neprilika koja sve do danas postoji u pogledu interpretacije bitka prostora ne temelji se toliko u nedovoljnom poznavanju stvarnog sadržaja samog prostora, koliko u nedostatku jedne načelne transparentnosti raznovrsnih mogućnosti bitka uopće i njihove ontološki pojmovne interpretacije. Ono odlučujuće za razumijevanje ontološkog problema prostora u tome je, da se pitanje o bitku prostora oslobodi iz uskosti slučajno raspoloživih i povrhn toga najčešće grubih pojmova bitka i da se problematika bitka prostora u pogledu samog tog fenomena i različitih prostornosti dovede u tok razbi-stravanja mogućnosti bitka uopće. (Heidegger 1988: 128)

Navedeni citat potvrđuje opravdanost naše teze o nužnoj vezi promišljanja prostora i mišljenja o bivstvovanju, u smeru od bivstvovanja ka prostoru. Ipak, citat potvrđuje i obrnuti smer teze, onaj od prostora ka bivstvovanju: prema Hajdegeru, mogućnost razumevanja prostora zavisi od razumevanja *bivstvovanja prostora*, te bi uvažavanje *različitih prostornosti* ukazalo i na razumevanje bivstvovanja drugačije od tradicionalnog. Ukoliko imamo u vidu da su analize prostora smeštene na sami početak *Bivstvovanja i vremena*, čini se opravdanim zaključiti da je upravo promena poimanja prostora put koji Hajdeger bira kako bi pripremio preokret u pogledu poimanja bivstvovanja.

Kako je prethodno pokazano, dominantna tema Hajdegerovog centralnog i prvog glavnog dela, *Bivstvovanje i vreme*, upravo je veza pitanja o bivstvovanju i vremena, kako i naslov dela sugerišu; to, dakle, izričito nije prostor (Casey 1997: 245).³ Ipak, „uprkos Hajdegerovom fokusiranju temporalnosti, prostornost se ne pojavljuje kao nešto spoljašnje pitanju o bivstvovanju; prostornost je operativna u dokučenosti događaja bivstvovanja“ (Vallega 2003: 114 [prev. U.P.]).

Prostor se, dakle, ipak pojavljuje u ovom delu, ali marginalno: paragrafi 22, 23. i 24. posvećeni su prostoru i prostornosti eksplicitno, a u paragrafu 70. Hajdeger ove analize prostora pokazuje kao direktno uslovljene poimanjem vremena. „Ali tada se i specifična prostornost tubitka mora temeljiti u vremenitosti“, kaže on (Heidegger 1988: 418). U tom smislu, prostor se pokazuje kao fenomen nižeg ranga, takav da svoje utemeljenje i fenomenički karakter zadobija tek na pozadini temeljnijeg fenomena vremena (Malpas 2006: 63). Ovo je, iznova, jasno pokazano i strukturom glavnog

3 Problem prostora u okvirima *Bivstvovanja i vremena* naglašeno se kod pojedinih autora postavlja kao vezan za nedovršenost prvog Hajdegerovog glavnog dela. Prema ovim interpretacijama, Hajdeger nije do kraja uspeo sa svojim fundamentalno-ontološkim projektom upravo zbog toga što nije uvideo pravu ulogu prostora, odnosno zbog toga što je prostor podredio vremenu. Na taj način argumentuje Alejandro A. Vallega (Alejandro A. Vallega) u svojoj knjizi *Heidegger and the Issue of Space* (Vallega 2003), ali i Marija Vilela-Peti, u članku *Heidegger's Conception of Space* (Vilela-Petit 1992: 117).

dela, jer *Analitika tubivstvovanja* analizu egzistencije započinje sa prostorom, da bi se tek kasnije, i to uz značajne pripreme, ista analiza postavila i u pogledu vremena (Vallega 2003: 60, 62).

Ključna odlika razmatranja prostora u *Bivstvovanju i vremenu* je kontrast koji Hajdeger pravi između prostornosti tubivstvovanja (*tubivstvujuće prostornosti*) i prostornosti u uobičajenom i tradiranom smislu, vezanom za unutarstvetska bivstvjuća – objekte i stvari u svetu. Fundamentalno-ontološka obrada prostora, naime, bitno zavisi od razdvajanja ove dve vrste sagledavanja *bivstvovanja prostora*, odnosno od zaobilaženja nivelacije smisla prostora na samo jedno značenje. Pri tome je centralni napor da se obe ove mogućnosti pokažu kao utemeljene u egzistencijalnoj konstituciji tubivstvovanja, a da se ipak održi ontološka diferencija između njega i drugih, od njega različitih bivstvjućih. Shodno tome, Hajdeger jasno kaže da „ne bi trebalo načelno isključivati svaku prostornost tubitka, nego samo održavati slobodnim put za viđenje one prostornosti koja je bitna tubitku“ (Heidegger 1988: 115).

Ipak, iako se prostornost tubivstvovanja očigledno opire uhodanim koncepcijama o prostoru, obe u konačnom ukazuju u istom smeru – ka nekom *otkuda i odakle* različitih i međusobno nesvodivih vidova prostornosti. Tako *put*, koji samo treba *održavati otvorenim*, od prostora vodi ka vremenu, odnosno ka vremenitosti tubivstvovanja kao smislu njegovog bivstvovanja. U konačnom, to znači da prostornost tubivstvovanja treba razumeti polazeći od njegove *vremenitosti*, odnosno *konačnosti* (Vallega 2003: 63); s obzirom na primat tubivstvovanja u ovom kontekstu, slično bi se moralo tvrditi i za neegzistencijalnu prostornost.

Prostornost unutarstvetskih bivstvjućih i prostornost tubivstvovanja Hajdeger terminološki razdvaja igrom reči (paragraf 12). Tako je prva vezana za termin „bivstvovanje u“ i podrazumeva koncepciju prostora kao neke vrste posude u kojoj se fizički smeštaju pojedinačna bivstvjuća; ovaj termin Hajdeger takođe vezuje i za ontološku pojmovnost tipa *kategorija* (Heidegger 1988: 60). Prostornost tubivstvovanja je, međutim, označena *egzistencijalom* „u-bivstvovanje“, koji predstavlja i jedan od tri konstitutivna momenta bivstvovanja-u-svetu (Heidegger 1988: 59).⁴

Kako vidimo, prostornost unutarstvetskih bivstvjućih najpre je postavljena negativno, tako da signalizira ka tradiciji i za nju tipičnom shvatanju prostora. Otuda se potvrđuje i teza da je tradicionalno mišljenje prostora – baš kao i tradicionalno mišljenje bivstvovanja – bilo vođeno modelom unutarstvetskih bivstvjućih. Njega, dakle, sada treba prevazići u istom duhu u

4 Interesantno je primetiti da Hajdeger prilikom tematizacije u-bivstvovanja, iako nenametljivo, koristi i pojam *stanovanja* (*wohnen*) – pojam koji će u vezi sa prostorom biti daleko više naglašen u poznoj filozofiji (Heidegger 1988: 73).

kom treba prevazići i tradicionalno razumevanje bivstvovanja, u smeru koji bi primat dao tubivstvovanju: prostornost unutarstvetskih bivstvujućih, dakle, nije originarna, već je to tubivstvujuća prostornost, te je tek na pozadini nje moguće je i pojavljivanje one prve. U analogiji sa pitanjem o bivstvovanju, i ovde bismo mogli očekivati da bi tradicionalni primat unutarstvetske prostornosti onemogućio razumevanje *bivstvovanja prostora*, a samim tim i uvidanje *različitih prostornosti*, dok bi, nasuprot tome, primat tubivstvujuće prostornosti isto obezbedio. Takav argument Hajdeger ne izvodi eksplicitno, ali bi on, smatramo, bio u duhu projekta *Bivstvovanja i vremena*.

Bivstvovanje-u-svetu, kao nesumnjiva pozadina obe navedene vrste prostornosti, ukazuje na bar dva značajna momenta za razumevanje ranog Hajdegerovog razmatranja prostora. Najpre, kako to pokazuje i sama konstrukcija ovog termina, reč je o otporu novovekovnom razdvajanju subjekta i objekta saznanja, odnosno čoveka i sveta. U skladu s tim, kako smo već naveli, jedna od centralnih namera Hajdegerovih je da suspenduje razumevanje prostora po modelu Dekartove *res extensa*, odnosno kao geometrijskog prostora (Heidegger 1988: 108-109, 128).

Drugo, iz navedenog se jasno vidi i jedna od ključnih pojmovnih veza pripadnih kompleksu odrednica vezanih za problem prostora kod Hajdegera. Reč je, naravno, o odnosu *pojma sveta* i pojma prostora/prostornosti, te u tom smislu Hajdeger kaže: „prostornost se da otkriti uopće samo na temelju svijeta, i to tako što prostor ipak sukonstituira svijet“ (Heidegger 1988: 129). U datom slučaju pojam sveta je, kako je i naglašeno, bitno vezan za ontološku konstituciju tubivstvovanja, te se time u bitnom i izvršava prevrat mišljenja prostora u odnosu na tradiciju. Naime, niti je svet u prostoru, čime bi se implicirao (objektivni) primat prostora, niti je taj svet subjektivan, jer je on svet bivstvovanja-u-svetu, a ono nije nikakav novovekovni subjekt. Data inverzija potvrđuje Hajdegerov napor da prostor misli s obzirom na prethodno pomenutu inverziju tubivstvovanja i unutarstvetskih bivstvujućih. Istovremeno, međutim, ona ostavlja mogućnost da se prostornost unutarstvetskih bivstvujućih ne sagledava negativno, kao marker neželjene tradicije, već pozitivno – shodno novozadobijenoj perspektivi mišljenja prostora uopšte. Kako smo videli, upravo zaokret ka tubivstvujućoj prostornosti trebalo bi da obezbedi uvid u datost *različitih prostornosti*; kako, onda, stvari stoje sa prostornošću bivstvujućih koja nisu tubivstvovanje?

Najpre, jasno je da je odgovor na ovo pitanje unapred zacrtan okvirima iz kojih je ono i poteklo: prostornost unutarstvetskih bivstvujućih, iako različita od prostornosti tubivstvovanja, ipak je načelno dostupna tek s obzirom na nju. I ona je, dakle, data tek s obzirom na svet (tubivstvovanja), te je utoliko možemo označiti i kao *unutarstvetsku*. Takođe, iz prethodnog je jasno i to da unutarstvetska prostornost ne sme biti mišljena kao subjektivna

ili objektivna, jer su to pozicije koje su izričito napuštene. Negativne naznake sada dopunjavamo jednom pozitivnom: unutarstvska prostornost se u *Bivstvovanju i vremenu* bitno promišlja putem analize pojma *mesta* (*Platz*). Naime, novo promišljanje mesta i promena njegovog smisla sprovodi se upravo u vezi sa pojmom *pribora* – što je Hajdegerov naziv za unutarstvska bivstvjuća, čiji je način bivstvovanja dalje označen kao *priručnost* (Heidegger 1988: 76-77).

Hajdeger kaže:

Usmjerena blizina pribora znači, da on, postojao bilo gdje, nema samo svoju poziciju u prostoru, nego da je kao pribor bitno nekamo stavljen i smješten, postavljen, pospremljen. Pribor ima svoje *mjesto* ili pak 'leži naokolo', što valja načelno razlikovati od njegova suštog pojavljivanja na nekoj proizvoljnoj poziciji u prostoru. Svako od mjesta biva određeno, kao mjesto tog pribora za..., iz neke ukupnosti uzastopno priređenih mjesta za sklop okolno-svjetski priručnog pribora. Mjesto i različitost mjesta ne valja tumačiti kao Gdje neke proizvoljne nazočnosti stvari. Mjesto jest uvijek jedno određeno 'Ondje' i 'Tu' *spadanja* nekog pribora. (Heidegger 1988: 116)

Kako vidimo, citat jasno pokazuje razliku pozicije u prostoru i mesta, odnosno mesta u tradicionalnom i u Hajdegerovom smislu reči. U prvom slučaju, naime, prostor prethodi mestu, a mesto predstavlja samo svojevrsni indeks pozicije u prostoru, shodno novovekovnim idejama. U drugom slučaju, međutim, mesto i prostor su drugačije koordinirani, jer se prostornost pripadna stvarima otvara tek s obzirom na njihovo mesto, odnosno s obzirom na celinu odnosa u kojima se stvar unapred nalazi i njenu određenost tim odnosima.⁵ Sagledavanje takve prostornosti unutarstvski bivstvjućeg (pribora) Hajdeger naziva *smeštanjem* (*Einräumen*), odnosno „*davanje-prostora*“ (*Raum-geben*) (Heidegger 1988: 126).

Izmena odnosa mesta i prostora, ovde potvrđena na primeru unutarstvskih bivstvjućih (pribora), postaće jedan od lajt-motiva poznog Hajdegerovog promišljanja prostora, koje se bitno udaljava od fundamentalno-ontoloških pozicija upravo u pogledu pomeranja fokusa sa prostornosti tubivstvovanja na prostornost otvorenu različitim stvarima, uključujući tu i tvorevine i umetnička dela. Ipak, iako je u *Bivstvovanju i vremenu* već na delu, ova linija mišljenja još uvek nije dominantna, te je u konkretnim analizama pomalo zakrivena postojanim naglašavanjem primata tubivstvovanja. Uprkos tome, ne ulazeći u detaljnu interpretaciju Hajdegerovih teza o

5 Malpas, međutim, ukazuje na to da rani Hajdeger pojam mesta često koristi kako bi njim označio tradicionalno razumevanje istog, u smislu pozicije u prostoru; slično smo mi naglasili u vezi sa razlikom upotrebe pojmova prostora i prostornosti (Malpas 2006: 28, 68).

priboru i priručnosti načelno, istaći ćemo nekoliko njenih momenata, koji, čini se, važe i za rane i za pozne radove.

Prvi od njih već je naglašen – reč je o vezi pojma mesta i unutarstetskih bivstvjućih. Shodno svemu prethodnom, to zapravo znači „oslobađanje Priručnoga za njegovu prostornost“ (Heidegger 1988: 126), odnosno uviđanje prostornosti različite od prostornosti tubivstvovanja. Dakle, kao pribor, svako unutarstetsko bivstvjuće ima sebi svojstveno mesto, a ono je precizirano kao *mesto tog pribora za...* (Heidegger 1988: 116); shodno tome, svako bi moralo imati i sebi svojstvenu prostornost. Navedeno, onda, znači da će mesto/prostornost čekića biti drugačiji od mesta/prostornosti krede: kada koristim čekić, prostor opisan i ocrtan njegovom upotrebom razlikuje se od onog koji se ukazuje kada koristim kredu. Njihove razlike objašnjavaju se istim onim što, u krajnjem, povezuje sve te različite prostornosti u kompleksnu, ali jedinstvenu prostornost pribora načelno: u pitanju je upravo ono *za...* datog pribora, odnosno njegovo „Zato-da“ – „*upućivanje* nečega na nešto“, konstitutivno za pribor (Heidegger 1988: 77).

Nagoveštena napetost između nepreglednog mnoštva različitih mesta/prostornosti, pripadnih različitim priborima, razrešena je uvođenjem pojma posve prostornih konotacija – pojma *okolnog sveta* (*Umwelt*) (Heidegger 1988: 80). Naime, ovaj pojam predstavlja poveznicu između prostornosti konkretnog pribora i sveta tubivstvovanja, ali istovremeno i poveznicu koja različite prostornosti konkretnih pribora uvezuje u jedinstvenu matricu unutarstetske prostornosti, kako smo je ranije nazvali. Tako Hajdeger tvrdi da se *svet* (najpre) javlja sa celinom pribora, ali i da je *prostor* tubivstvovanju najpre otkriven na slučaju prostornosti pribora (Heidegger 1988: 84, 126).

Jasno je da Hajdeger ovim, kako smo i ranije naznačili, pokušava da sprovede prevrednovanje tradicionalnog postupka izgradnje razumevanja prostora polazeći od objekata/stvari u svetu, te da sopstvenu inverziju tog postupka veže za primat prostornosti tubivstvovanja koji proklamuje. Ipak, u pozadini te naglašene strategije otkrivamo dodatne i zanimljive detalje: čini se da se pribor sa svojim mestom/prostornošću ne zadržava u granicama sopstvenog položaja, već da njegova prostornost seže daleko preko njega, ka drugim bivstvjućima (uključujući tu i tubivstvovanje), a putem odnosa upućivanja. Time je prostornost pribora zapravo konstituisana pravcima i mogućnostima njegove upotrebe, i ne zadržava se na njegovoj materijalnosti. Na taj način, zapravo, dobijamo čitav jedan predeo (*Gegend*) u čijem je centru upravo konkretni pribor, kao što je sugerisano sa primerima čekića i krede.

Dalje, taj predeo – zapravo, prostornost datog pribora – *iznutra* upućivanjem uključuje druge slične slučajeve, drugi pribor ili tubivstvovanje: čekić – nakovanj, kreda – tabla. Takođe, ovakvo imanentno razlaganje prostornosti/mesta pribora ne samo što nije prazno i apstraktno (poput

Dekartove *res extensa*), već ono određuje i prostorne odnose; u tom smislu Hajdeger tvrdi da pribor ima karakter blizine (Heidegger 1988: 116). Ako je on u *Analitici tubivstvovanja* i postavljen kao osnovna jedinica konstitucije prostora u punom smislu, ovaj predeo ipak nije njegova atomska, odnosno neprobojna jedinica. Drugim rečima, prostor u punom smislu nije dobijen sabiranjem unutarstvetske i tubivstvujuće prostornosti, niti je unutarstvetska prostornost pribora zadobijena sabiranjem atomskih jedinica prostornosti konkretnih pribora. Naprotiv, u oba slučaja radi se o fenomenски različitim slojevima, posredovanim fenomenским vezama, a otvorenim za sagledavanje na bilo kom od slučajeva. Upravo u tom smislu okolni svet predstavlja kopču svih ovih prostornosti. Kako to kaže Hajdeger: „Okolni svijet’ ne smješta se u nekom najprije danom prostoru, nego njegova specifična svjetovnost artikulira u svojoj značajnosti svrhovitu povezanost svake cje-line smotrano doznačenih mjesta“ (Heidegger 1988: 118).

Ipak, pojam naporedan pojmu okolnog sveta – pojam predela – kao da ogleda istu funkciju. Kako smo videli, pod predelom se podrazumeva onaj „višak“ prostornosti, imanentne strukture upućivanja, koji prevazilazi puko mesto datog pribora. Ipak, kaže Hajdeger, „predjeli [...] su uvijek već pri ruci u vidu pojedinih mjesta“ (Heidegger 1988: 117). Predeo, mesto i prostornost konkretnog pribora su, dakle, pojmovi koji se međusobno prepliću do neprepoznatljivosti; iako ih razlikuje, Hajdeger to ne sprovodi do kraja jasno, ostavljajući odnose između ovih pojmova donekle otvore-nima. Razlog za to je, smatramo, upravo primat tubivstvujuće prostornosti, u čijoj su funkciji i analize posvećene prostornosti pribora. Ukoliko bi se takva strategija stavila u zagrada, pojam predela mogao bi se pokazati, u razlici spram pojmova mesta i prostornosti (pribora), upravo kao vezivni pojam čija bi funkcija bila slična onoj koju *de facto* ima egzistencijal okolnog sveta. Hajdeger to, međutim, ne čini, već se pojam predela potiskuje nazad, ka prostornosti pribora.

Slično tome, odnos pojmova mesta i prostornosti u slučaju unutarstvetskih bivstvujućih takođe je nepotpuno obrađen. Razlozi za to su, smatramo, isti kao i u prethodnom slučaju, a navedeno je uslovljeno oscilacijom upotrebe pojma mesta, koja varira od tradiranih do novih konotacija. Blagonaklono čitanje moglo bi ovom variranju pripisati performativni smisao izvršenja prevrata mišljenja u odnosu na tradiciju, putem naporednog držanja otvorenim dva različita pravca smisla istog pojma; nešto slično smo i mi prethodno sugerisali. Ipak, ostaje činjenica da je za takav poduhvat potrebna tematska analiza prostornosti pripadne „unutarstvetskim“ bivstvujućima, odnosno analiza koja bi unapred isključila pritisak primata tubivstvujuće prostornosti. Upravo to Hajdeger nastoji da ponudi razmatranjem prostora u svojim poznim radovima, čemu se na dalje i posvećujemo.

Umetnost, prostor i skulptura

Drugi slučaj Hajdegerovog promišljanja prostora koji ćemo razmotriti u ovom radu predstavlja već pomenuto predavanje *Umetnost i prostor* iz 1969. godine. Ovo predavanje je u okvirima Hajdegerovog opusa značajno iz dva razloga. Najpre, a u vezi sa našom temom, ono se uzima kao *locus classicus* Hajdegerovog poznog mišljenja o prostoru, pri čemu je značajna i pomenuta činjenica da se ono hronološki poklapa sa seminarom iz Le Tora, na kom Hajdeger govori o topologiji bivstvovanja. Drugo, ovo predavanje je takođe i centralno Hajdegerovo delo posvećeno skulpturi (Грыбор 2019: 181).⁶ U sklopu Hajdegerovih razmatranja umetnosti navedeno je posebno zanimljivo, budući da je njegov fokus tipično bio usmeren na poeziju, a potom i na slikarstvo, koje je privuklo naročitu pažnju istraživača s obzirom na štire i neobjavljene, ali izvanredno radikalne *Beleške o Kleu*. Skulptura se, međutim, javlja više u vezi sa temama koje Hajdeger tipično vezuje za problem tehnike, nego spram teza o *dijalogu pevanja i mišljenja* ili *prevladavanju estetike*, karakterističnim za njegovu tematizaciju umetnosti. Utoliko njeno razmatranje nudi nešto drugačiji pogled na Hajdegerov pristup umetnosti.

Svoja razmatranja u predavanju *Umetnost i prostor* Hajdeger započinje direktnim upućivanjem na neraskidivu vezu promišljanja umetnosti i prostora, čime je implicitno sugerisano da se pitanje prostora sada razmatra na osnovu specijalnog slučaja dijaloga pevanja i mišljenja, ovde fokusiranog na skulpturu. Ovakvu vezu umetnosti i prostora, koja izostaje iz projekta fundamentalne ontologije, Hajdeger tiho sprovodi praktično od tridesetih godina i centralnog spisa o umetnosti, *Izvor umetničkog dela*. Ipak, ono što je u *Izvoru* implicitno, sa predavanjima iz 1969. godine upravo postaje tema razmatranja: neraskidiva veza promišljanja umetnosti i prostora, odnosno neophodnost da se pitanje prostora postavi u dijalogu sa umetnošću, glavni je fokus tog predavanja.

Rasprava o prostoru se, tako, smešta u misaoni horizont osciliranja između dva relata, umetnosti i prostora, od kojih ni jedan nije unapred određen i poznat, već se oba ispituju u svojoj međusobnoj uslovljenosti, kakva je data za (filozofsko) mišljenje. U odnosu na pozicije *Bivstvovanja i vremena*, ovde očigledno napuštene, razlika u tematizaciji prostora jasno se vidi shodno naglasku koji u raspravi zadobija skulptura, umesto ranije

⁶ Pored ovog teksta, a u vezi sa skulpturom, u tomu 80. Hajdegerovih sabranih dela objavljena su i predavanja *Bemerkungen zu Kunst – Plastik – Raum* (1964) i *Die Herkunft der Kunst und die Bestimmung des Denkens* (1967), inače poslednje javno predavanje koje je Hajdeger održao. Takođe, u tomu 74. objedinjeni su tekstovi *Zur Frage nach der Kunst* i *Kunst und Raum*, koji predstavljaju predstupanaj za tekst iz 1969. godine.

privilegovanog tubivstvovanja. Reč je, dakle, o ispitivanju bivstvujućeg koje nije tubivstvovanje, a čijom se tematizacijom zadobijaju i uvidi o prostoru; u odnosu na *Bivstvovanje i vreme*, koje, kako smo videli, sadrži slične naznake, predavanje *Umetnost i prostor* oslobođeno je primata prostornosti tubivstvovanja. Takođe, odabrano bivstvujuće je u ovom slučaju umetničko delo; za razliku od *Bivstvovanja i vremena*, ovde nije reč o unutar-svetskim bivstvujućima uopšte, već o suženju perspektive na jedan njihov osobeni tip. Štaviše, bivstvujuće o kom je ovde reč specifično je određeno čak i unutar tog tipa, odnosno delskog karaktera umetničkog dela (shodno *Izvoru*): u pitanju je skulptura, koja je, izgleda, naročito pogodna za razmatranje pitanja o prostoru.

Slično kao i u *Bivstvovanju i vremenu*, i u ovom poznom tekstu Hajdeger u razmatranje prostora uvodi raspravu sa njegovim tradiranim koncepcijama, najpre onim novovekovnim. Ovaj motiv je, dakle, ostao na snazi i Hajdeger ga očigledno smatra centralnim kada je reč o pitanju prostora. Ipak, razlika između ranih i poznih pozicija vidi se u već pomenutom pomeranju fokusa od tubivstvovanja i njemu pripadne prostornosti ka skulpturi, odnosno ka utvrđivanju prostornosti karakteristične za skulpturu, a bitno različite od prostornosti drugih unutar-svetskih bivstvujućih.⁷ Prostornost karakteristična za skulpturu je, dakle, nov smisao prostornosti koji nudi predavanje *Umetnost i prostor*, različit od oba prethodno uvedena u *Bivstvovanju i vremenu*, a Hajdeger je označava kao *umetnički prostor* (*künstlerische Raum*) (Heidegger 1983: 204). Na istom mestu on daje i prvo i privremeno određenje skulpture kao *suprotstavljanja* (*Auseinandersetzung*) *umetničkom prostoru*.⁸

Ovako shvaćen prostor skulpture u tekstu iz 1969. godine protivstavljen je, dakle, naučno-tehničkom shvatanju prostora i izgrađuje se u razlici spram njega – ne i u razlici spram egzistencijalnog prostora ili prostora pribora, tipičnim za rane pozicije. Navedeno u najmanju ruku svedoči o potrebi da se problematizacija prostora radikalizuje u odnosu na prvo glavno delo, pri čemu se oštrica analize ne usmerava toliko na manjkavosti dva već uvedena tipa prostornosti, već pre na i dalje živu opasnost da

7 U pitanju je razlika *umetničkog prostora i prostora svakodnevnog delanja i saobraćanja*. Na istom mestu, slično *Bivstvovanju i vremenu*, Hajdeger postavlja pitanje *bivstvovanja prostora*, odnosno prostora *kao prostora*, za koje tvrdi da još nije ni postavljeno ni odgovoreno. Konačno, u posve fenomenološkom duhu, on zaključuje da se specifičnost prostora mora pokazati polazeći od njega samog, odnosno da se prostor mora tretirati kao fenomen – čak i kao prafenomen (Heidegger 1983: 205).

8 Kako umesno primećuje Nebojša Grubor, ovakvo određenje skulpture može se naći i u drugim Hajdegerovim tekstovima, ali uz razliku da u tekstu *Umetnost i prostor* ono uključuje odrednicu *umetnički prostor*, dok isto nije slučaj sa drugim tekstovima (Грыбор 2019: 183).

se poimanje prostora načelno ograniči na jedan mogući smisao, onaj koji pripada novovekovnim okvirima. Shodno tome, Hajdeger jasno određuje tri osnovna momenta koje takvo naučno-tehničko shvatanje prostora podrazumeva: reč je 1) o prostoru koji zauzima skulptura, odnosno prostoru unutar kog se skulptura zatiče kao neki u njega unapred smešteni objekat, 2) o prostoru koji obuhvata volumen skulpture, te 3) o prostoru koji kao prazan prostor postoji između tela/volumena (Heidegger 1983: 206).

Ova tri određenja naučno-tehničkog shvatanja prostora u principu odgovaraju tradicionalnim određenjima prostora kojima se Hajdeger protivi u *Bivstvovanju i vremenu*. Reč je o njutnovskom praznom prostoru, koji je uslov prostornosti bilo kog bića. Svako biće koje ima fizički karakter je, tako, unapred smešteno u jedan te isti prostor (prvo Hajdegerovo određenje), a prostor koje neko telo zauzima ni po čemu bitnom se ne razlikuje od praznog prostora, koji ne zauzima ni jedno telo – oba imaju isti prostorni karakter. Razlika između njih naglašava se kao razlika „punog“ i „praznog“ prostora, pri čemu je „puni“ prostor identifikovan sa materijom tela i okružen „praznim“ prostorom (drugo Hajdegerovo određenje), koji dalje „ispunjava“ ono *između* više materijalnih tela (treće Hajdegerovo određenje). Ipak, napor novovekovnih mislilaca da se odupru sholastičkim i Aristotelom inspirisanim idejama o istraživanju materijalne realnosti uslovljava da se razlika „punog“ i „praznog“ prostora ne uzima kao fundamentalna – kao mogućnost različitih tipova prostornosti, već pre kao modifikacija jedinstvene i jednoznačne prirode prostora, bilo da se njemu pripisuje ili odriče materijalnost.

Ipak, *Umetnost i prostor* naglašava još jednu implikaciju ovakvog shvatanja prostora, koja kod Hajdegera prethodno nije bila tematizovana – u pitanju je *volumen* (zapremina), koja u prethodno opisanoj paradigmi odgovara „punini“ prostora koji „zauzima“ neko telo. Hajdeger, dakle, cilja na unutrašnju napetost novovekovne koncepcije prostora, ističući da se prostor nekog bića pokazuje u svojoj osobenosti čak i u prividnoj jednoobraznosti naučno-tehničkog razmatranja prostora. Naime, iako se načelno tretira kao isti, ali materijom „popunjen“ prostor, ova razlika „punog“ i „praznog“ ukazuje preko usvojene jednoznačnosti ka višeznačnosti datog pojma. U konačnom, problem vakuuma, to jest, razlike materije koja sačinjava konkretno fizičko telo i onoga što stoji između više tela, odredio je i novovekovne debate o prirodi ovog pojma.

Za našu raspravu, međutim, značajno je da u okviru objašnjenja naučno-tehničkog shvatanja prostora Hajdeger koristi pojam obuhvatanja (opkoljavanja, opasavanja – *umschließen*), i to upravo kako bi označio karakter odnosa prostora tela i praznog prostora. Time se rasprava efektivno sa pitanja prostora usmerava na uže pitanje mesta (*Ort*), koje se, dalje, po pravilu

vezuje upravo za prostornost nekog bivstvujućeg koje, tradicionalno rečeno, zauzima dato mesto u prostoru. Preobražaj tradiranih koncepcija prostora Hajdeger pokazuje pozivajući se na pojam *Einräumen* (smeštanje, dodeljivanje), koji je i u *Bivstvovanju i vremenu* koristio u vezi sa prostornošću unutarsvetskih bivstvujućih (Heidegger 1988: 126). Pri tome, ovaj pojam je postavljen tako da ukazuje na temeljniji pojam *Räumen* (raskrčivanje), a koji je, pak, vezan za šire okvire problematizacije prostora: okvire koji prevazilaze pitanje stvari, te koji, spram projekta fundamentalne ontologije, načelno odgovaraju funkciji prostora vezanog za celinu bivstvovanja-u-svetu.

Preobražaj i prevladavanje tradiranih ideja o prostoru fokusirani su, dakle, na pitanje prostornosti nekog bivstvujućeg i ujedno na pitanje mesta. Najpre, *Einräumen* za Hajdegera znači preobražaj načina na koji se bivstvujuće/stvar pokazuje prostornom: njena prostornost tiče se njenog pojavljivanja u prisutnosti, odnosno njenog bivstvovanja. *Einräumen* je, tako, dopuštanje (*zugeben*) nečega, puštanje otvorenosti unutar koje se stvar pojavljuje kao prisutna (Heidegger 1983: 207); ovo možemo povezati sa pojmom „davanje-prostora“ (*Raum-geben*) iz prvog glavnog dela (Heidegger 1988: 126). Tek s obzirom na to dalje je otvorena mogućnost za prostorne odnose između stvari, koje Hajdeger opisuje kao međusobno pripadanje polazeći od njima specifičnog *gde* (Heidegger 1983: 207). Jednostavnije rečeno, Hajdeger ovim odgovara na drugo i treće određenje naučno-tehničke koncepcije prostora: pripadanje stvari mestu nije u funkciji razlike „punog“ i „praznog“ prostora, već u funkciji pojavljivanja stvari u njenom bivstvovanju, s obzirom na koje ona i stupa u odnose sa drugim stvarima. Kako vidimo, ova rešenja slična su onima iz *Bivstvovanja i vremena*, iako nesumnjivo postavljena u sasvim drugačiji kontekst.

Razlike su, međutim, očiglednije kada je reč o odgovoru na prvo određenje naučno-tehničke koncepcije prostora, ono koje se tiče zaticanja stvari kao objekta na mestu u prostoru, odnosno preciznijeg određenja odnosa stvari i njoj pripadnog mesta. Navedeno ne bi trebalo da čudi, jer je ovo pitanje neposredno vezano za razumevanje načina bivstvovanja stvari, što sugeriše i Hajdegerov odgovor na drugo naučno-tehničko određenje prostora. Naime, Hajdeger kaže da se u smeštanju (*Einräumen*) dešava *garrantovanje* (*Gewährnis*) mesta, te da mesto „prikuplja stvari iz međusobnog pripadanja“, „svaki put otvarajući neko područje (*Gegend*)“ (Heidegger 1983: 207 [prev. U.P.]). U tom duhu je i raskrčivanje (*Räumen*) označeno kao *oslobađanje mesta* (*Freigabe von Orten*) (Heidegger 1983: 207). Tome Hajdeger dodaje i sledeće: „same stvari su mesta i nije slučaj da samo pripadaju nekom mestu“ (Heidegger 1983: 208 [prev. U.P.]).

Pojam mesta sada jasno istupa u prvi plan rasprave. Naime, ovaj pojam je, kako smo prethodno videli, tematizovan i u okvirima fundamentalne

ontologije, no tamo Hajdeger ne koristi reč *Ort*, već reč *Platz*. Pojam mesta kao *Platz* iz *Bivstvovanja i vremena* najdirektnije je vezan za priručnost i mrežu značenja koje iz nje proizilaze, upućujući posredno i na nov Hajdegerov pojam sveta. Za razliku od toga, pozniji izbor pojma *Ort* zaobilazi te okvire, pa se, shodno tome, promišlja u kontekstu problematizacije odnosa mesta i prostora (Villela-Petit 1992: 129). Čini se da ovakvo promišljanje prostora bitno započinje sa tekstom *Izvor umetničkog dela*, koji je takođe i mesto novog promišljanja stvari i tvorevine, odnosno unutarstetskih bivstvujućih.

Štaviše, prema tumačenju Villela-Petijeve, promena pojma već u *Izvoru* naznačava promenu načina mišljenja o mestu, tako da se prostor sada misli polazeći od mesta, a mesto kao ono što otvara prostor; linija mišljenja koja se bitno eksplicira u predavanju *Gradenje stanovanje mišljenje* (Villela-Petit 1992: 134). Veza sa tekstom *Umetnost i prostor* očigledna je, a dodatno utvrđena i činjenicom da Hajdeger u ovom tekstu za skulpturu koristi pojam *Plastik*, koji se u nemačkom jeziku jednako može odnositi i na skulpturu i na arhitekturu (Villela-Petit 1992: 135).

Kako vidimo, analiza prostornosti stvari u tekstu *Umetnost i prostor* fokusirana je na potvrđivanje veze prostornosti i bivstvovanja (ovih) bivstvujućih, kao i na primat mesta u odnosu na prostor. Otkriti prostornost neke stvari bi, shodno tome, značilo uvideti način njenog bivstvovanja, i obrnuto. Primenjeno na slučaj skulpture, to znači da skulptura nije prosto neko telo koje se nalazi u prostoru i zauzima ga, jer onda ona ne bi mogla biti nikakvo *suprotstavljanje prostoru* (Грыбop 2019: 185). Naprotiv, skulptura je *otelovljenje mesta* (*Verkörperung von Orten*), koje otvara jedan (nov) predeo i čuva ga otvorenim, tako sabirajući nešto slobodno oko sebe (Heidegger 1983: 208). Kako smo već naveli, slučaj skulpture je odlikovani primer analize, na kom se, zbog toga što je prostornost konstitutivna za ovu vrstu umetnosti, prethodno ocrtani zaključci mogu jasnije videti i potvrditi.

Jednostavnije rečeno, skulptura nudi sopstveni prostor – sopstvenu i sebi svojstvenu prostornost, koja se ne harmonizuje sa „već postojećim“ prostorom, već je njemu *suprotstavljena* – sa njim je *u sukobu*. Skulptura u „već postojeći“ prostor upisuje novu i drugačiju, na njega nesvodivu prostornost. Umetničko delo, dakle, iako se može razumeti kao fizičko telo među drugim sličnim telima, ne može da se svede na svoje fizičke odlike; ono što ga čini umetničkim delom, u ovom slučaju skulpturom, pojavljuje se kao specifičan „višak“ u horizontu svakodnevnog i uobičajenog (Хайдегер 2000: 9). Otuda Hajdeger ovde i daje primat pojmu mesta u odnosu na pojam prostora: kako smo videli, skulptura je određena kao *otelovljenje mesta* – a ne, recimo, kao otelovljenje prostora. Pojam mesta granični je pojam u ovom slučaju, jer on istovremeno ukazuje u dva smera:

jednom, ka osobenoj prostornosti same skulpture, te, sa druge strane, ka prostoru koji ne pripada skulpturi kao takvoj, a koji se, prema Hajdegeru pogrešno, može interpretirati i na naučno-tehnički način. Primat mesta onemogućava tu naučno-tehničku interpretaciju, jer ona, kako smo videli još u analizama iz *Bivstvovanja i vremena*, mesto tretira samo kao indeks pozicije u prostoru.

Još značajnije od primata mesta u određenju skulpture je uvođenje pojma *otelovljenja*. Kako Hajdeger tvrdi, upravo ovo je *differentia specifica* skulpture u odnosu na druga umetnička dela (Heidegger 1983: 210), sa kojima ona nesumnjivo deli svoj *delski karakter – (sebe)-u-delo-postavljanje-istine-bivstvjućeg* (Хайдегер 2000: 23), odnosno „otelovljenje istine bivstvovanja u delu“ (Heidegger 1983: 210 [prev. U.P.]). Kako pokazuje Nebojša Grubor, ove Hajdegerove opaske jasno ukazuju na to da je pitanje skulpture u tekstu *Umetnost i prostor* mišljeno na liniji određenja suštine umetnosti iz *Izvor umetničkog dela* (Грубор 2019: 186). Ipak, u odnosu na *Izvor*, pomeranje je ovde jasno postavljeno spram promišljanja prostora, te se ono osobeno za skulpturu među drugim umetničkim delima, načelno određenim istom suštinom, sagledava upravo preko prostorno-uslovljene odrednice otelovljenja.

Skulptura je, tako, moguća samo ukoliko je ona specifično (za svako delo zasebno) *mesto* istine bivstvovanja: u razlici mesta i prostora, kakvu Hajdeger ovde predlaže, mesto se od tradicionalno mišljenog prostora razlikuje upravo time što obezbeđuje neskrivenost bivstvovanja. Istovremeno, ovakvo *dogaćanje istine u delu* (Хайдегер 2000: 25) misli se shodno istaknutoj *razlici mesta i prostora*; neskrivenost istine bivstvovanja nije prosto zatvorena u skulpturu, kao u neku kapsulu odvojenu od ostatka stvarnosti i bez daljeg uticaja na nju. Naprotiv, događanje istine bivstvovanja otvoreno je (neskriveno) putem skulpture, kojom se na specifičan način i upisuje u stvarnost.

Specifična prostornost skulpture nije, dakle, bez interakcije sa prostornošću koja skulpturi ne pripada, već se ona pojavljuje kao još jedna prostornost naporedo – a time i u komunikaciji – sa drugima, i to u potezu koji polazi od skulpture ka drugim prostornostima. Upravo takvo kretanje pripadno skulpturi je, smatramo, pravi smisao pojma otelovljenja (Mitchell 2010: 73). Napokon, da nije tako, odrednica skulpture kao *otelovljenja istine bivstvovanja u delu* ne bi imalo smisla, jer u tom slučaju istina bivstvovanja ne bi mogla da dođe do svog pojavljivanja, odnosno do sopstvene fenomenalnosti. Rečima Alehandra A. Valege: „Za razliku od mišljenja u *Bivstvovanju i vremenu*, ovde se prostornost ne uvodi u kontekstu entiteta, već pre ima performativni karakter puštanja bivstvjućih da budu“ (Vallega 2003: 179 [prev. U.P.]).

Zaključna razmatranja

Naša prethodna razmatranja bila su posvećena analizi *Bivstvovanja i vremena*, odnosno predavanja *Umetnost i prostor*, a u pogledu neegzistencijalne prostornosti bivstvujućih koja nisu tubivstvovanje. Ovim analizama i njihovom komparacijom želeli smo da pokažemo značaj teme bivstvovanja bivstvujućih za Hajdegerovu misao, koja se često previda najpre zbog prenaplašavanja njegovog centralnog pitanja – pitanja o bivstvovanju (kao takvom), a potom i zbog fundamentalnom ontologijom vođenog prenaplašavanja značaja analize tubivstvovanja, u otklonu spram pozicija tradicije. Shodno navedenom, pitanje stvari, to jest kategorijalnih bivstvujućih, uglavnom se obrađuje kao pitanje manjeg značaja, u svojoj funkciji podređeno prethodno istaknutim problemima.

Nasuprot tome, u ovom radu želeli smo da pitanje stvari, odnosno unutarstvarskih bivstvujućih, osvetlimo u za njega specifičnom smislu, a u tom cilju rukovodili smo se pitanjem njihove prostornosti. Razlog tome je, kako je više puta pokazano, taj da sam Hajdeger ukazuje na vezu prostornosti i razumevanja načina bivstvovanja ovakvih bivstvujućih, kao i da problem sa njihovim ontološkim tumačenjem nalazi u naučno-tehničkim predrasudama, zasnovanim u tradicionalnoj, pre svega novovekovnoj filozofiji. U prvom pokušaju prevazilaženja takve paradigme, koju Hajdeger daje u okvirima fundamentalne ontologije, ovo pitanje ostaje donekle suspregnuto usled toga što je situirano u okvire *Analitike tubivstvovanja*, te utoliko i podređeno primatu egzistencije. U poznim radovima, međutim, Hajdeger napušta ove okvire, te se utoliko i pitanje načina bivstvovanja stvari i njegove veze sa prostorom postavlja eksplicitnije i neposrednije. Analizama odabranih tekstova, dakle, želeli smo da ukažemo na ovo pomeranje, ali i da istaknemo da obrada neegzistencijalne prostornosti u *Bivstvovanju i vremenu*, iako štura i nepotpuna, ipak sadrži elemente koji će i u poznoj Hajdegerovoj misli ostati na snazi.

Hajdegerovo promišljanje prostora zanimljivo je i iz perspektive opšteg filozofskog odnosa prema ovom problemu; ne, dakle, samo s obzirom na okvire njegove misli. Naime, kako je to sugerisao i Edvard Kejsi (Edward Casey) u svom čuvenom delu *The Fate of Place*, Hajdeger se može ubrojati u neke od prvih mislilaca koji su pružili otpor u tradiciji uvreženom promišljanju prostora kao primarnog u odnosu na mesto. Kako smo videli, Kejsi u tom pogledu ne greši, jer se Hajdeger zaista kontinuirano suprotstavlja kako naučno-tehničkom promišljanju načelno – a ono je za njega uvek ukorenjeno u novovekovnoj metafizici određenoj predstavnim mišljenjem, tako i nadređivanju prostora mestu u konkretnom. Hajdeger, što je i pokazano, vremenom sve intenzivnije insistira na inverziji ovog odnosa, tako da mesto

postaje primarno u odnosu na prostor. Utoliko je Hajdegerova misao, kako to kaže Džef Malpas, „naročito značajna za bilo kog mislioca fokusiranog na prostor“, odnosno „Hajdegerovo delo nam nudi možda najvažnije i najpotpunije istraživanje mesta u istoriji zapadne misli“ (Malpas 2006: 3 [prev. U.P.]).

Hajdegerova istraživanja u vezi sa prostorom svakako se moraju razumeti naspram centralnog pitanja njegove misli, pitanja o bivstvovanju. Još jednom ostavljajući po strani konačnu odluku o načelnom statusu ovog pitanja u projektu Hajdegerove filozofije, a u pogledu takozvane treće faze, navedeno se, smatramo, može tumačiti u još jednom interesantnom smislu. Naime, pitanje prostora je, kako smo videli, još od ranih radova neposredno vezano ne prosto za pojam sveta, već i za svetu pripadna unutarsvetska bivstvjuća. U tom smislu može se tvrditi da je istraživanje prostora kod Hajdegera zapravo poligon preispitivanja bivstvovanja bivstvjućih koja nisu tubivstvovanje, i to prevashodno onih nastalih ljudskom delatnošću, bilo da je reč o tvorevinama ili umetničkim delima (Sharr 2007: 26). Drugim rečima, pitanje prostora očigledno podrazumeva i pitanje stvari, a ovo je utoliko interesantnije što oba ova pitanja sve više zadobijaju na značaju kako se Hajdeger udaljava od pozicija *Bivstvovanja i vremena*, uže orijentisanih na analizu egzistencije.

Jednako ovo udaljavanje prati i nijansiranija fenomenološka analiza različitih tipova bivstvovanja bivstvjućih koja nisu čovek, prevashodno u dinamici podele koju Hajdeger daje još u *Izvoru umetničkog dela – stvar, tvorevina i delo*, ali takođe i uz divergiranja ka problemu *građevine*, na primer. Ukratko, čini se da je pozni Hajdeger spremniji da preispita domen kategorijalnog naspram domena egzistencijalnog, iako je nesumnjivo da on ostaje uveren u ranu tezu da je tradicija filozofije grešila upravo u tome što je mnogostrukost načina bivstvovanja bivstvjućih redukovala na jedan smisao, tipično preuzet upravo iz domena bivstvjućih koja nisu tubivstvovanje. Ova mnogostrukost načina bivstvovanja bivstvjućih se, tako, u poznim radovima istražuje i u kontekstu međusobnih razlika unutar domena kategorijalnog, a Hajdegerovi radovi jasno pokazuju da je to pitanje neposredno povezano sa pitanjem prostora. U tom pogledu naročito su značajna predavanja *Stvar* iz 1950, te *Gradenje stanovanje mišljenje* iz 1951. godine.

Produbljeni interes za bivstvjuća ovog tipa odgovara Hajdegerovim naporima iz drugog glavnog dela, *Priloga filozofiji* – dela koje nesumnjivo ocrtava smisao projekta njegove pozne filozofije i time daje naznake u kom smeru treba razvijati interpretacije pojedinačnih njoj pripadnih dela. Grubo rečeno, posledica napora za uspostavljanjem *drugog početka*, odnosno *povesnog mišljenja bivstvovanja*, nesumnjivo je i preispitivanje odnosa bivstvovanje (kao takvo) – bivstvjuća, što se prevashodno odnosi na u ranoj filozofiji naglašeni odnos tubivstvovanja i bivstvovanja (kao takvog),

ali zahvata i bivstvjuća koja su, prema načinu svog bivstvovanja, različita od tubivstvovanja.

Promena je očigledna u sledećem: Hajdeger sada nastoji da promisli način na koji bi i takva kategorijalna bivstvjuća mogla da se misle i zahvate na nov, povեսno-osetljiv način, to jest, da se prevaziđe tradicionalni način njihovog sagledavanja. Ključ za razumevanje tog novog načina njihovog promišljanja nalazi se upravo u otklonu od tradicije: naime, ukoliko je metafizičko mišljenje ovakva bivstvjuća tretiralo kao objekte, odnosno u okviru paradigme reprezentativne prezencije, sada je potrebno da ih zahvatimo u jedinstvu prisustva i odsustva, raskrivanja i skrivanja, na kojima pozni Hajdeger insistira kako u pogledu bivstvovanja, tako i u pogledu (njegove) istine. Drugim rečima, ako ovakva bivstvjuća *odjekuju* odsustvom, to jest, povlačenjem bivstvovanja, te čine očiglednim takvu prazninu, onda su ona mišljena u skladu sa novim pozicijama. U tom smislu se pojedinačna bivstvjuća pokazuju kao *mesta* na kojima povlačenje bivstvovanja dolazi do sebi specifičnog otvaranja i fenomenalnosti (Vallega-Neu 2005: 91). Naravno, pojedinačna bivstvjuća su ograničena i izvesno ne mogu obuhvatiti celinu istine bivstvovanja, te se utoliko ona i pokazuje istovremeno prisutnom i odsutnom (Vallega-Neu 2005: 93).

Kako vidimo, pojam mesta tek ovim dobija svoj puni smisao, jer se on sada jasno pokazuje kao ključan za pitanje o bivstvovanju, postavljeno na način pozne Hajdegerove misli. Takođe, ovim postaje jasan i primat pojma mesta u odnosu na pojam prostora, odnosno Hajdegerovo insistiranje na tome da bivstvjuće izjednači sa mestom, a mesto odredi kao otvaranje prostora. Prostor koji se tako otvara svakako nije prostor u uobičajenom smislu reči, već upravo dimenzija istine bivstvovanja, koja, kako smo videli, u bivstvjućem nalazi svoje otelovljenje.

Literatura

- Casey, Edward S. (1997), *The Fate of Place. A Philosophical History*, Berkeley: University of California Press.
- Heidegger, Martin (1977), *Sein und Zeit*, GA 2, Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin (1983), „Die Kunst und der Raum“, u: *Aus der Erfahrung des Denkens*, GA 13, Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin (1986), „Seminar in Le Thor 1969“, u: *Seminare*, GA 15, Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin (1988), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Heidegger, Martin (1989), *Beiträge zur Philosophie (vom Ereignis)*, GA 65, Frankfurt am Mein: Vittorio Klostermann.
- Malpas, Jeff E. (2006), *Heidegger's Topology: Being, Place, World*, Cambridge: The MIT Press.

- Mitchell, Andrew J. (2010), *Heidegger Among the Sculptors. Body, Space, and the Art of Dwelling*, Stanford: Stanford University Press.
- Sharr, Adam (2007), *Heidegger for Architects*, London: Routledge.
- Vallega, Alejandro A. (2003), *Heidegger and the issue of space: thinking on exilic grounds*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Vallega-Neu, Daniela (2005), *The Bodily Dimension in Thinking*, New York: State University of New York Press.
- Villela-Petit, Maria (1992), 'Heidegger's Conception of Space', u: C. Macann (prir.), *Martin Heidegger: Critical Assesments. Volume I: Philosophy*, London: Routledge.
- von Hermann, Friedrich-Wilhelm (1994), *Heideggers Philosophie der Kunst. Eine systematische Interpretation der Holzwege-Abhandlung „Der Ursprung des Kunstwerkes“*, Frankfurt am Mein: Vittorio Klosterman.
- Грубор, Небојша (2019), Егзистенција и дистанца, Београд: Завод за уџбенике.
- Хајдегер, Мартин (2000), „Извор уметничког дела“, у: Шумски путеви, Београд: Плато.

Una Popović

SPACE, PLACE AND THINGS. HEIDEGGER ON NON-EXISTENTIAL SPATIALITY

Summary

The topic of this paper are Heidegger's conceptions of space and place, with regard to spatiality of a thing, that is, of beings which are different from *Dasein*. My aim is to show that Heidegger's understanding of these beings is more important for both his early and later philosophy than it is usually presented in interpretations. Since Heidegger goes against traditional philosophy, and claims that traditional metaphysics was forged according to the model of non-existential beings (things), his own project is largely overshadowed by the primacy of *Dasein* and the question of being as such. Accordingly, the issue of being of non-existential, that is, categorial beings is often seen only in view of these other two prominent problems. In this paper I will try to challenge such positions by analyzing the relationship between space and being of non-existential beings, that is, their non-existential spatiality. I will try to show that such non-existential spatiality is at the core of Heidegger's reflections on existential spatiality of *Dasein* in *Being and Time*, and that most of his ideas about non-existential spatiality survive his turn away from fundamental ontology towards his later philosophy. To prove this point, I will compare Heidegger's positions on place and sculpture from his later work *The Art and Space* with his ideas about place and space from *Being and Time*. Although situated against different background ideas, both of these works share at least two important points regarding the problem of space, namely, Heidegger's critique of scientific and traditional philosophical conceptions of space, and the inversion of the relationship between space and place, in favour of place. Relying on these two points, I will try to point out to the specific changes between these two works regarding the issue of space. Finally, Heidegger's later works, avoiding the early primacy of existential spatiality, clearly shows that the issue of space is directly related to the question of being of non-existential beings. Such perspective, in my view, allows for the reexamining of Heidegger's philosophical strategy in both his later and early philosophy.

Keywords

Martin Heidegger, space, place, thing, spatiality, Dasein

